

De politiek van de economie

Anton C. Hemerijck

De auteur studeerde economie en politieke wetenschappen in Tilburg, Oxford en Cambridge, Mass. Hij promoveerde aan de Universiteit van Oxford op het proefschrift *The Historical Contingencies of Dutch Corporatism* (1993). Hij is verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde van de Erasmus Universiteit van Rotterdam en publiceert op het gebied van de vergelijkende beleidsanalyse en politieke economie. Adres: Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

Samenvatting¹

Binnen de hedendaagse renaissance van de politieke economie speelt een academisch debat tussen twee rivaliserende benaderingen, die hier de 'economie van de politiek' en de 'politiek van de economie' worden genoemd. Kenmerkend voor beide benaderingen is dat ze de specifieke instituties van het publieke domein van regeren en geregeerd worden en de private sfeer van het economisch ruilverkeer theoretisch en empirisch op elkaar betrekken. In navolging van het neoklassieke theorie hanteert de 'economie van de politiek' een analysemodel van politieke besluitvorming op basis van de logica van instrumenteel-rationeel keuzegedrag. De 'politiek van de economie' betreft een verklaringmodel van economisch beleid in termen van de historisch vormgegeven politieke en sociale institutionele context van het economisch leven. Waar de 'economie van de politiek' een strikt *economische* verklaring geeft van overheidsbemoeienis, wordt in de 'politiek van de economie' juist het zelfstandige effect van *politieke* factoren op economisch beleid tot uitdrukking gebracht. In deze bijdrage wordt het perspectief van de 'politiek van de economie' kritisch geplaatst tegenover de 'economie van de politiek'. De paradigmatische vergelijking is primair bedoeld om de karakteristieke methode, theoretische uitgangspunten en empirische toepassingen van de 'politiek van de economie' te expliciteren. Eerst worden de theoretische uitgangspunten van de 'economie van de politiek' geschetst, met inbegrip van de voor deze benadering kenmerkende restrictieve conceptie van instituties. Hierna volgt een korte uiteenzetting van de centrale uitgangspunten van 'politiek van de economie', met aansluitend een toelichting op de inhoudelijk-richtinggevende opvatting van instituties binnen dit perspectief. Ten slotte worden aan de hand van recente literatuur enkele belangrijke studies in de traditie van de 'politiek van de economie' besproken.

'Scholars (...) are often curiously like property owners. They have their lots surveyed. Here the property begins and there it ends. A conservative instinct in them, which every lover of order will recognize and respect, resists extension, calls for limits. And why not?'

– Saul Bellow

1. De renaissance van de politieke economie

De intensivering van overheidsinterventie in het economisch leven is misschien wel de belangrijkste institutionele verandering van de twintigste eeuw. In toenemende mate is het functioneren van de moderne markteconomie over de afgelopen honderd jaar gestructureerd door politieke regelgeving. Vooral na de Tweede Wereldoorlog kreeg de overheid een aantal belangrijke ondersteunende functies in de bevordering van groei, werkgelegenheid en internationale concurrentie. Met de uitbouw van de verzorgingsstaat ging de politiek een sleutelrol spelen in de verdeling van de nationale economische koek. Dit alles ging gepaard met een enorme uitbreiding van het overheidsapparaat, zowel in personele omvang als ook in termen van het publieke beslag op het nationale 'bedrijfsresultaat'. Parallel aan de intensivering van overheidsinterventie is het publieke oordeel van burgers bij verkiezingen steeds meer geïnformeerd door succes en falen van het economisch beleid en de resultaten van de verdelingspolitiek van de nationale verzorgingsstaat.

Tot aan het midden van de jaren zeventig werd overheidsbemoeienis nauwelijks als problematisch ervaren. De *belle époque* van ongeëvenaarde economische groei tussen 1945 en 1975 met lage inflatie en volledige werkgelegenheid gaf voeding aan de wijd verspreide gedachte dat politieke regulering

van het economisch leven een belangrijke bijdrage had geleverd aan publieke welvaart en individueel welzijn. De krenkende ervaringen van de Depressie en de Tweede Wereldoorlog gaven na de bevrijding voeding aan een geloof in wederopbouw en een algemeen vertrouwen in sociale vooruitgang. Keynesiaans opgeleide beleidseconomen verkondigden in hun vooruitgangsoptimisme dat de gebruikelijke conjunctuurcrisis van de kapitalistische marktconomie voorgoed tot het verleden behoorde. Het micro-effect van zelfcorrigerende commerciële markten in combinatie met het macro-effect van de beleidsmatige afstemming van fiscale en monetaire politiek stond garant voor permanente inkomens- en werkgelegenheids groei. John Maynard Keynes, een van de belangrijkste grondleggers van de naoorlogse internationale economische orde, speculeerde reeds in 1930 dat de professionele economie zich technisch zou vervolmaken tot een bescheiden competente discipline, die steeds meer zou gaan lijken op een ambachtelijk vak als tandheelkunde. De zo kenmerkende ideologische strijd tussen links en rechts doemdenken onder academische economen van het interbellum zou wijken voor een technocratische economiebeoefening (Keynes 1963, 373).

Het opschorten van het systeem van stabiele wisselkoersen van Bretton Woods in 1971, gevolgd door het olie-embargo van de OPEC-landen in 1973, leidde tot een verdubbeling van de inflatiecijfers in de OECD-wereld, welke op haar beurt resulteerde in de ergste economische crisis sinds de jaren dertig (Keohane 1984). In het kielzog van de mondiale malaise barstte het aloude ideologische debat over de 'juiste' relatie tussen markt en staat wederom in alle hevigheid los. Stond deze discussie gedurende de eerste helft van de roerige jaren zeventig nog in het teken van 'marktfalen', na 1975 kwam het accent definitief te liggen op 'staatsfalen'. Het ongekende probleem van stagflatie was volgens een herboren generatie neoliberale economen de catastrofale consequentie van te ambitieus overheidsingrijpen. Een drietal neoliberale economen van het eerste uur werd kort na elkaar beloond met de Nobelprijs. De lauwering van Friedrich von Hayek, Milton Friedman en George Stigler door de Zweedse Academie in respectievelijk 1974, 1976 en 1982 wierp een smet op de keynesiaanse beleidseconomie. De electorale winst van conservatieve partijen rondom

1980 in West-Europa en Noord-Amerika bracht een transformatie van het economisch beleid met zich mee, overigens niet alleen in deze landen. In naam van de ideologische trits deregulering, privatisering en verzelfstandiging werd de publieke sector teruggedrongen en het overheidsapparaat ingekrompen (Hood 1994).

De omslag in het denken, van een positieve waardering van de twintigste-eeuwse trend van een intensivering van politieke regulering van het economische leven in de jaren vijftig en zestig, naar een uitgesproken afkeer van overheidsbemoeienis in de jaren zeventig en tachtig, is van grote invloed geweest op de renaissance van de studie van de politieke economie in de afgelopen vijftien jaar (Evans en Stephens 1988, Alt en Shepsle 1990, Ordeshook 1990, Caporaso en Levine 1992, Steinmo, Thelen en Longstreth 1992). Toch heeft de herrijzenis van de politieke economie in de jaren tachtig slechts in zeer beperkte mate geleid tot een reveal van het klassieke type politiek-economische analyse zoals dat werd beoefend door de aartsvaders van de discipline, Adam Smith en Karl Marx. Alhoewel de klassieke vraag van de politieke economie aangaande de normatieve en empirisch-causale relatie tussen economie en politiek niet aan belang heeft ingeboet, wordt de hedendaagse politieke economie gekenmerkt door een gematigde methodenstrijd waarbinnen individuele liberale en marxistische auteurs bijdragen leveren aan beide zijden van disciplinaire scheidslijnen.²

Twee analytische perspectieven die eigenlijk veel subtieler dan Smith en Marx de instituties van het publieke domein van regeren en geregeerd worden en de private sfeer van het economische ruilverkeer theoretisch en empirisch op elkaar betrekken, nemen binnen de hedendaagse politieke economie vooraanstaande posities in. De beide benaderingen, die hier de 'economie van de politiek' en de 'politiek van de economie' worden genoemd, hebben hun disciplinaire herkomst in de *Methodenstreit* in de sociale wetenschappen, welke plaatsvond aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Binnen dit schisma distantieerde de neoklassieke economie zich van de traditioneel beschrijvende en historisch georiënteerde *Geistes-Wissenschaften* en ging zich theoretisch spiegelen aan de superieure *Natur-Wissenschaften* (Outhwaite 1975). In navolging van de neoklassieke theorie betreft de 'eco-

nomie van de politiek' een verklaringsmodel van de interactie tussen economische en politieke factoren op basis van de formele logica van instrumenteel-rationeel keuzegedrag. Derhalve levert de 'economie van de politiek' een strikt *economische* verklaring van politieke besluitvorming. De 'politiek van de economie' betreft een analysemodel waarin belangrijke economisch-politieke veranderingen worden geplaatst tegen de achtergrond van de sociale en politieke context van waaruit deze ontwikkelingen zijn ontsproten. Deze benadering richt zich op het onafhankelijke institutionele effect van *politieke* factoren op economisch beleid, welke zich niet makkelijk laten herleiden tot instrumenteel-rationeel keuzegedrag. Terwijl de 'economie van de politiek' en 'politiek van de economie' elkaar naar de kroon steken om de juiste institutionele verklaring van de intensivering van overheidsinterventie gedurende de twintigste eeuw, moeten de beide perspectieven eerder als theoretische aanvullingen dan als academische rivalen van elkaar worden beschouwd. Voor onderzoeksdoelinden is het belangrijk tot een goede afweging te komen welke politiek-economische vraagstelling zich het best laat beantwoorden binnen welk perspectief. In deze bijdrage wordt de 'politiek van de economie' geplaatst tegenover de 'economie van de politiek'. Aangezien de omvang van het artikel onvoldoende is om beide perspectieven de volle breedte te geven, wordt de paradigmatische vergelijking gebezigd om met name de karakteristieke methode, theoretische uitgangspunten en empirische toepassing van de 'politiek van de economie' te expliciteren.³

2. De economie van de politiek

Disciplinair onderscheid tussen verschillende sociale wetenschappen is in de regel gebaseerd op te onderscheiden materiële objecten van analyse. Zo bestudeert de economie het domein van het menselijk streven naar formele welvaart onder schaarste. De private sfeer van de markt van ruilende subjecten is bij uitstek het institutionele domein waarop de economische wetenschap haar instrumentarium toepast. De politieke wetenschappen bestuderen de praktijk van regeren en geregeerd worden. Hier is de publieke sfeer van de wetgevende staat, die regels uitvaardigt die bindend zijn voor de gehele politieke

gemeenschap, het kenmerkende institutionele domein van politieke studie. Een alternatief disciplinair onderscheid betreft een indeling naar karakteristieke domein-overstijgende coördinatiemechanismen. Binnen een dergelijke categorisering wordt het principe van de economische ruil tussen gelijkwaardige individuen, aanvaard op basis van wederzijdse kosten- en batenafwegingen, opgevoerd als het kenmerkende coördinatiemechanisme van de economie. Het principe van de openlijke dwang tussen onder- en bovengeschieden wordt bij de domein-overstijgende classificatie opgevat als het typerende coördinatiemechanisme van de politiek. De beide principes hebben een rijke traditie in het Angelsaksische contractdenken. Op basis van het schrikbeeld van de totale anarchie in de natuurstaat beargumenteerde Thomas Hobbes in *Leviathan* de noodzaak van absoluut staatsgezag en politieke dwang voor sociale orde (Hobbes 1993). Een veel positiever oordeel over de natuurstaat bracht John Locke ertoe in zijn *Second treatise of government*, de sociale orde op te vatten als een relationeel contract van wederkerige relaties, gebaseerd op wederzijds vertrouwen en respect voor particulier eigendom (Locke 1960).

Door het institutionele domein van de markt als het ware tussen haakjes te zetten heeft de neoklassieke economie zich in de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkeld van een domein-specifieke theorie van marktwerking naar een algemene gedragstheorie van lockeaanse snit. Op deze manier is de mogelijkheid geschapen om de institutionele domeinen van de politicologie en sociologie in te lijven binnen de economische wetenschap. Deze uitbreiding van het toepassingsgebied van het coördinatieprincipe van de economische ruil is toepasselijk, aan de hand van het werk van Nobelprijswinnaar Gary Becker, 'economisch imperialisme' genoemd (Becker 1976). Op het gebied van de overheidsbesluitvorming heeft het economisch imperialisme school gemaakt als 'public choice'-theorie. Public choice is de 'economie van de politiek' *par excellence* (Dunleavy 1991). Het betreft een poging om het materiële object van de politicologie in te lijven bij de economische wetenschappen. In de woorden van publieke keuze-voortrekker James Buchanan:

[Public choice] 'takes the tools and methods that have been developed to quite sophisticated analytical

levels in economic theory and applies these tools and methods to the political or governmental sector, to politics, the public economy' (Buchanan 1984, 13).

Theoretische uitgangspunten – Het perspectief van de 'economie van de politiek' kan het best worden toegelicht aan de hand van de drie fundamentele veronderstellingen van de neoklassieke theorie (Riker 1990). De neoklassieke economie beschrijft een door vraag voortgedreven systeem van coördinatie waarbij de prijs van goederen en diensten de cruciale strategische variabele is van aanpassing. De neoklassieke theorie is, op de eerste plaats, individualistisch in haar methodologie. De doctrine van 'methodologisch individualisme' gebiedt dat alle sociale processen en gebeurtenissen volledig in termen van de wensen en gevoelens van natuurlijke personen moeten worden verklaard. Het individu is het fundament van alle sociale betrekkingen, omdat alleen natuurlijke personen objectief kunnen verlangen en kiezen.

Op de tweede plaats veronderstelt de neoklassieke economie instrumenteel-rationeel keuzegedrag van natuurlijke personen. Ieder individu maakt bij het najagen van zijn of haar verlangens altijd en overall een systematische afweging van prospectieve kosten en baten in termen van strikt instrumenteel eigenbelang. Het psychologische postulaat van instrumenteel-rationeel keuzegedrag legt een direct verband tussen beslissen en handelen. Kortom, de rationele keuze is de primaire determinant van sociale uitkomsten.

De neoklassieke economie gaat er, ten slotte, vanuit dat rationele subjecten begiftigd zijn met stabiele en hiërarchisch geordende voorkeuren, die als gegeven worden aanvaard. Aangenomen wordt dat deze stabiele voorkeuren zich laten gelden in concreet gedrag. Dit is het principe van de *revealed preferences*. De totstandkoming van voorkeuren blijft buiten het blikveld van de neoklassieke theorie omdat subjectieve gevoelens en wensen niet kunnen worden waargenomen. De kiezende actor, het fundament van sociale relaties, is derhalve een 'zwarte doos' met alleen empirisch waar te nemen 'klaarblijkelijke voorkeuren', die op basis van de veronderstelling van instrumenteel-rationeel gedrag, theoretisch kunnen worden afgeleid binnen een geïntegreerde nutsfunctie.

In navolging van de neoklassieke theorie voert ook de 'economie van de politiek' het calculerende individu op als de centrale beslissingseenheid in het publieke domein van regeren en geregeerd worden. Door het politieke proces analytisch te vereenvoudigen aan de hand van bovenstaande veronderstellingen, hebben een aantal belangwekkende public choice-studies interessante inzichten in politieke besluitvorming opgeleverd. Anthony Downs heeft in zijn *An economic theory of democracy* elettorale concurrentie geanalyseerd aan de hand van de hypothese dat politici streven naar stemmenmaximalisatie bij (her)verkiezingen (1957). William Niskanen heeft met zijn *Bureaucracy and representative government* de politieke economie van de bureaucratie blootgelegd volgens de gedachte dat ambtenaren budgetmaximalisatie nastreven (1971). Mancur Olsons *The logic of collective action* heeft het dilemma van collectieve belangenbehartiging blootgelegd (1965). In navolging van het neoklassieke uitgangspunt van individueel instrumenteel-rationeel gedrag kan een directe verbinding worden gelegd tussen individuele keuzen op micro-niveau als onafhankelijke variabelen en politieke uitkomsten op macro-niveau als de afhankelijke variabelen. De politieke plaatsbekleders in de publieke keuze-literatuur worden geenszins belemmerd door een positieve identificatie met de publieke zaak. Zoals Downs betoogt, laten politici zich primair leiden door strikt baatzuchtige egoïstische belangen:

'The politicians in our model never seek office as a means of carrying out particular policies; their only goal is to reap the rewards of holding office per se' (Downs 1957, 28).

Institutionele nuanceringsen – Analooq aan de perfecte markt met volkomen concurrentie gaat de neoklassieke theorie er in 'strictu sensu' vanuit dat economisch handelen tendeert naar een algemeen evenwicht en dus niet wordt beïnvloed door de institutionele context. Recentelijk heeft een aantal auteurs binnen de traditie van de 'economie van de politiek' enkele institutionele nuanceringsen aangebracht om recht te doen aan de empirische realiteit dat institutionele structuren de reële keuzemogelijkheden van instrumenteel-rationele individuen aanzienlijk beperken en dienovereenkomstig een zelfstandige in-

vloed uitoefenen op macro-uitkomsten. Dit inzicht ligt ten grondslag aan werk van Jon Elster, Elinor Ostrom, James Coleman en Douglass North. Zij hebben de paradigmatische kern van de 'economie van de politiek' institutioneel opgetuigd.

De rationele keuze-socioloog James Coleman stelt voor de doctrine van het methodologisch individualisme als het ware op te rekken om plaats te maken voor 'corporate actors' in de analyse van politiek-economische processen. Volgens Coleman is de 'corporate actor' een collectieve besluitvormingseenheid die redelijkerwijs kan worden opgevat als een volledig handelingsbekwame actor (Coleman 1990). Met deze theoretische interventie kunnen politieke collectiviteiten als partijen en regeringen als coherente 'unitary actors' worden opgevoerd met stabiele voorkeuren en eenduidige besliscriteria, zonder dat hun gedrag hoeft te worden teruggevoerd op natuurlijke personen in termen van zelfzuchtige presidenten en partijleiders. De constitutionele structuur van 'corporate actors' kanaliseert het gedrag van politieke plaatsbekleders binnen institutionele collectiviteiten in de richting van de nutsfunctie van de 'corporate actor' van de natie-staat, het departement, de deelraad of de vakbond. Overeenkomstig de stabiele ordening van neoklassieke voorkeuren blijft ook hier de interne organisatie van de 'corporate actor' buiten zicht.

Met de ontwikkeling van de transactiekosteneconomie wordt er een additioneel element van institutionele structuratie geïntroduceerd binnen de 'economie van de politiek'. De centrale premisse van de transactiekosteneconomie, zoals die is ontwikkeld door Ronald Coase in de jaren dertig, is dat ieder contract dat een toekomstige levering van produkt, dienst of kapitaal betreft, in de regel altijd incompleet is (Coase 1937). Dit theorema van de *incompleteness of contracts* stoelt op twee kritische aannames. Op de eerste plaats wordt uitgegaan van opportunistisch gedrag van handelende actoren. Dit uitgangspunt radicaliseert de neoklassieke notie van instrumenteel-rationeel keuzegedrag. Voor Oliver Williamson, de hedendaagse voortrekker van de transactiekosteneconomie, is 'human nature as we know it' doortrokken van opportunisme, egoïsme, list en bedrog (Williamson 1975, 1985). Williamsons mensbeeld van veralgemeniseerd opportunisme komt overeen met de natuurstaat van Hobbes.

Omdat contractnaleving onmogelijk nauwlettend kan worden afgedwongen, ontstaat er een discretionaire ruimte die marktpartijen in een wereld van opportunisme de mogelijkheid biedt zich te onttrekken aan met onzekerheid omgeven contractuele verplichtingen.

De tweede aanname die voortvloeit uit het uitgangspunt van de *incompleteness of contracts* is de van Herbert Simon afkomstige notie van 'beperkte rationaliteit' (*bounded rationality*) van handelende actoren. Simon, een van de belangrijkste critici van het neoklassieke denken, meent dat mensen wel proberen zo rationeel mogelijk te handelen, maar dat zij in wezen slechts in beperkte mate in staat zijn complexe situaties volledig te doorgronden (Simon 1957, 1986). In navolging van empirische inzichten uit de cognitieve psychologie stelt Simon dat actoren niet opereren vanuit eenduidige nutsfuncties met enkelvoudige besluitvormingscriteria, niet over voldoende informatie beschikken om te kunnen optimaliseren en hierenboven geen volledig inzicht hebben in de causale consequenties van hun maximaliseringsstrategieën. Op inductieve wijze komt Simon tot de conclusie dat begrensde rationele actoren niet optimaliseren, maar proefondervindelijk door *trial and error* complexe problemen trachten op te lossen, waarbij bevredigende alternatieven voorrang krijgen boven de best mogelijke uitkomsten.

Historische efficiëntie – De institutionele inzichten uit de transactiekosteneconomie liggen ten grondslag aan de baanbrekende geschiedkundige bijdrage aan de 'economie van de politiek' van Douglass North. Het werk van deze in 1993 gelauwerde Nobelprijswinnaar concentreert zich op de historische evolutie van de politieke institutie van de staat in de ontwikkeling van de moderne marktsamenleving (North en Thomas 1973, North 1981, 1990). Wanneer het economisch proces van ruilhandelingen tussen individuen door vergaande arbeidsdeling in toenemende mate complex en specialistisch wordt, krijgen contracterende partijen steeds meer behoefte aan een invloedrijke 'corporate actor', die als derde partij institutionele bijstand verleent aan het specificeren en afdwingen van eigendomsrechten en toezicht houdt op de naleving van contractuele verplichtingen. Hoe meer stappen in het productie- en distributieproces, hoe hoger de transactiekosten in

het economische leven, en des te groter de economische noodzaak van een sterke staat. North beschrijft derhalve de historische opkomst van de moderne staat als de politieke curator van exclusieve eigendomsrechten als een efficiënte, goedkope, institutionele oplossing voor in principe economische problemen. Hiermee loopt bij hem de intensivering van overheidsregulering bijna parallel aan de historische expansie van de markteconomie. De lockeaanse onderhandelingshuishouding en de hobbesiaanse bevelshuishouding worden door North in elkaars verlengde geplaatst. Uitbreiding van het institutionele domein van de onzichtbare hand van het prijsmechanisme veronderstelt een verlenging van de zichtbare arm van de overheid, zoals gedurende de naoorlogse *belle époque* voor lief werd genomen.

North positioneert echter een belangrijk element van beperkte rationaliteit in het publieke domein van regeren en geregeerd worden aangaande de intensivering van overheidsinterventie in het economisch leven. De overheid heeft er natuurlijk alle belang bij concurrentie te bevorderen om economische groei te stimuleren. Toch zal ze voor haar eigen bestaansrecht door middel van heffingen een deel van de welvaart moeten claimen, voor de ondersteuning van het institutionele raamwerk van eigendomsrechten, die de noodzakelijke economische bedrijvigheid onder private subjecten bevordert. Het probleem van de politiek is eigendomsrechten en belastingen zo te definiëren dat er de nodige prikkels vanuit gaan tot produktiviteitsverbetering tegen de laagste transactiekosten. In het beroemde *The rise of the Western world: A new economic history* schrijft North samen met mede-auteur Robert Paul Thomas:

'The fiscal needs of government may induce the protection of certain property rights which hinder rather than promote growth; therefore we have no guarantee that productive institutional arrangements will emerge' (North en Thomas 1973, 8).

In de geschiedenis van de moderne marktsamenleving bestaat er een grote mate van institutionele pluriformiteit in de manier waarop verschillende staten eigendomsrechten en belastingen hebben geoperationaliseerd. Onder beperkte politieke rationaliteit is deze variëteit in sterke mate politiek-bestuurlijk en ideologisch gekleurd. Zo laat North zien dat de hoge

transactiekosten van de centralistische, bureaucratische en absolutistisch politieke structuur van het Spaanse rijk in vergelijking met de economisch efficiënte politieke instituties van de gedecentraliseerde Republiek der Verenigde Nederlanden verval en voorspoed in de beide naties gedurende de zeventiende eeuw goed verklaart (North en Thomas 1973, 127-145).

Ook is North een van de weinige economen die aan de ideologische factor causaal gewicht toekennen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat ideologie bij hem, overeenkomstig zijn staatsopvatting, wordt beschreven als een in potentie transactiekostenverlagend substituut voor de altijd kostbare hobbesiaanse dwang:

'Ideology is an economizing device by which individuals come to terms with their environment and are provided with a "world view" so that the decision-making process is simplified' (North 1981, 47).

Deze definitie van ideologie verraadt dat North de historische opkomst van de marktsamenleving bestudeert vanuit de mogelijkheid van een institutioneel evenwicht tussen economie en politiek. Alhoewel hij toegeeft dat politieke instituties niet per se economisch efficiënt zijn, wordt de causaliteitsvraag bij hem wel gesteld vanuit de theoretische mogelijkheid van een institutioneel optimum. Geheel in overeenstemming met de klassieke economie ligt er een materialistisch gedetermineerd efficiency-argument ten grondslag aan de historische bijdrage van North aan de 'economie van de politiek', waarbij economische ontwikkeling de motor achter een institutioneel selectieproces vormt, waarin inefficiënte instituties en ideologieën in de loop van de geschiedenis het onderspit delven. De hoogte van de transactiekosten bepaalt de functionele differentiatie tussen de private sfeer van de markt van ruilende subjecten en het publieke domein van regeren en geregeerd worden. De institutie van de staat wordt verklaard door marktfalen. Met andere woorden, het menselijke streven naar materiële welvaart, Smith' *natural propensity to truck, barter, and exchange one thing for another*, is voor North de ontologische basis van politieke instituties.

North' analysemodel impliceert in zekere zin dat

op de lange termijn *good institutions drive out bad ones*. Marktexpansie bevordert de ontwikkeling van een uitgebreide publieke sector, die op haar beurt een regulerende functie vervult bij het oplossen van economische problemen, onder condities van beperkte rationaliteit en contract-onzekerheid, tegen relatief lage maatschappelijke kosten. Deze welwillende gedachtengang staat haaks op de centrale these in de populaire studie van Mancur Olson, *The rise and decline of nations* (1982). In tegenstelling tot de incrementalistische en efficiënte geschiedopvatting van North portretteert Olson episodisch-schoksgewijze en inefficiënte historische verandering, waarbij ondeugdelijke politieke structuren telkenmale de superieure institutie van de markt ondermijnen. Olson beargumenteert dat democratische politieke stelsels bijzonder kwetsbaar zijn voor de corruptie door machtige 'distributieve coalities', die de politiek dwingen hun produkten tegenover concurrenten door regulering en subsidies te bevoorrechten ten koste van ongeorganiseerde consumenten. Op den duur echter ondergraaft deze vorm van *state capture*-concurrentie de motor van groei en welvaart en dus de materiële basis van de natie-staat. Volgens Olson laten lange perioden van politieke stabiliteit en economische voorspoed een ongebreidelde accumulatie toe van belangengroepen. De onafwendbare corruptie van het publieke domein leidt tot economische neergang, die op haar beurt resulteert in een politieke crisis. Op een dergelijk historisch breukvlak wordt middels een inheemse revolutie of buitenlandse bezetting afgerekend met de politieke wurggreep van gevestigde belangencoalities, waarin na een nieuwe periode van sociale rust en economische bloei particuliere belangengroepen wederom kans zien het publieke domein te beschadigen met een politiek-economische sclerose.

De tegengestelde conclusies welke volgen uit de analysemodellen van North en Olson kunnen theoretisch worden teruggevoerd op de overgebleven neoklassieke aanname van de stabiele voorkeuren. Waar voorkeuren als gegeven worden verondersteld, wrekt het principe van 'klaarblijkelijke voorkeuren' zich in bijna tautologische proposities. Dit gevaar is des te groter bij de analyse van politieke besluitvorming, waarbinnen beleidsdoelstellingen nu eenmaal veel ruimer worden gedefinieerd dan bij voorbeeld het winsttoegmerk in de commerciële sec-

tor. Daarnaast bestaan er voor begeerde politieke goederen als macht, prestige en erkenning geen on dubbelzinnige prijsmechanismen die informatie kunnen verschaffen voor een adequate aanpassing aan gewijzigde omstandigheden.

3. De politiek van de economie

Traditionele sociale wetenschappers die volharden in een disciplinair onderscheid op basis van kenmerkende institutionele domeinen van analyse voelen zich natuurlijk bedreigd door de imperialistische aspiraties van de neoklassieke theorie. Vooral de naïeve veronderstellingen, preoccupatie met uitkomsten en beperkte aandacht voor oordeelsvorming en het beleidsvormingsproces van het neoklassieke denken stuiten op veel onbegrip. Ook de dogmatische relatie tussen micro-keuzen en macro-uitkomsten en de opvatting van instituties als stabiele oplossingen voor collectieve actieproblemen moeten het ontgelden. Het cumulatieve effect van deze tekortkomingen levert volgens de Italiaanse bestuurskundige Giandominico Majone een even onrealistisch als 'overintellectualized' beeld van politieke besluitvorming op, dat zich weinig gelegen laat liggen aan concrete empirische factoren van plaats, tijd en ruimte, de variabele constitutie van voorkeuren, het zelfstandige effect van ideeën, en de onbedoelde, niet efficiënte consequenties van historische continuïteit (Majone 1989).

Empirische vraagstelling – De grootste onvolkomenheid van de 'economie van de politiek' is wel haar beperkte empirische basis. De economen van de politieke besluitvorming zijn hoofdzakelijk geïnteresseerd in het theoretisch verklaren en conceptueel oplossen van complexe coördinatieproblemen. In de regel vertrekken zij vanuit een theoretische voorstelling hoe politieke processen, gegeven een aantal beperkende veronderstellingen, zouden moeten werken. De empirische toetsing van hun conceptueel geconstrueerde hypothesen bestaat vervolgens uit het verzamelen van inzichtelijke voorbeelden ter bevestiging van theoretische afleidingen, waarbij empirische ervaringen volledig uit hun sociaal-historische context worden getrokken. Deze markante exogenisering van de sociale context is kenmerkend voor de meer empirisch georiënteerde studies van

Douglass North (1981), Mancur Olson (1982), Jon Elster (1992) en Elinor Ostrom (1991). Alhoewel al de genoemde auteurs met klem oproepen tot meer empirisch-historisch onderzoek, benadrukken ze dat hun studies vooreerst moeten worden gelezen als een 'extended theoretical sketch' (North en Thomas 1973), een 'intermediate "progress report" for an ongoing research effort' (Ostrom 1990, xvi), en een 'agenda for the study of institutions' (Ostrom 1986, 3). De empirische gelofte wordt slechts in beperkte mate ingewilligd.

In de 'politiek van de economie' ligt de oriëntatie onvoorwaardelijk bij de empirie. Auteurs binnen deze traditie ontwerpen inductieve theoretische proposities die mogelijk licht kunnen werpen op concrete politiek-economische ontwikkelingen. Het gaat hen uitdrukkelijk niet om elegante theoretische bewijsvoeringen, maar om de plausibiliteit van theoretische redeneringen achter belangwekkende empirische observaties (Hood 1994). In dit opzicht is de 'politiek van de economie', meer nog dan de 'economie van de politiek', een kind van de teloorgang van de *belle époque* in de jaren zeventig (Goldthorpe 1987). De recessiegevoelige jaren zeventig gaven de directe aanleiding tot de ontwikkeling van het perspectief van de 'politiek van de economie'. Geconfronteerd met dezelfde mondiale crisis bleek een aantal OECD-landen opmerkelijk verschillend te reageren op de crisis en verschillend te presteren in termen van groei, werkgelegenheid en prijsstabiliteit. Peter Katzenstein, een van de belangrijkste pleitbezorgers van deze benadering, formuleerde in 1978 treffend de centrale empirische vraagstelling van de 'politiek van de economie' als volgt:

'Why does a common challenge such as the oil crisis elicit such different national responses in the international political economy?' (Katzenstein 1978, 3).

In hun speurtocht naar het mogelijke theoretische antwoord op deze empirische vraag kwamen Katzenstein en andere auteurs allengs op het spoor van politieke instituties als de cruciale interveniërende variabelen in de verklaring van de sterk verschillende natie-specifieke patronen van economische aanpassing. De empirische erkenning van het cruciale belang van de institutionele context van economisch beleid bewoog onderzoekers binnen de 'politiek van

de economie' ertoe de interactie tussen het politieke domein van regeren en geregeerd worden en de private sfeer van het economische ruilverkeer in hoofdzaak theoretisch te duiden in termen van de publieke gezagsrelaties die het economisch leven constitueren. Hierbij benadrukten de auteurs in de 'politiek van de economie' dat overheidsinterventie in het economisch leven zich niet makkelijk laat herleiden tot enkelvoudige transactiekosten-minimaliserende criteria. De overheid heeft meerdere verantwoordelijkheden op potentieel tegenstrijdige beleidsterreinen in de economie. Regelgeving richt zich bijna simultaan op nationale soevereiniteit, individuele rechtvaardigheid, sociale solidariteit, monetaire en politieke stabiliteit, eerlijke concurrentie, volledige werkgelegenheid, economische groei en een gezond milieu. Daarnaast zijn er bij economisch beleid altijd meerdere actoren betrokken die elkaar vanuit doorkruisende of overlappende bevoegdheden en belangen tegemoet treden.

Individuele voorkeuren en sociale identiteiten – Het is een misvatting dat de 'politiek van de economie' geen betekenis hecht aan eigenbelang en strategisch handelen. Ook de 'politiek van de economie' bestudeert het domein van doelgericht gedrag. Actoren hebben motieven voor wat ze doen en ideeën over hun behoeften en wensen. Echter, deze motieven zijn niet a priori gegeven en kunnen ook niet onproblematisch theoretisch worden gereconstrueerd. De kern van de paradigmatische controverse tussen de 'economie van de politiek' en de 'politiek van de economie' betreft de theoretische status van voorkeuren in de beide benaderingen. Terwijl de 'economie van de politiek' voorkeuren als constant, stabiel en exogeen gegeven behandelt, gaat de 'politiek van de economie' ervan uit dat voorkeuren aan sociale verandering onderhevig zijn. De 'politiek van de economie' pleit in wezen voor de 'sociologisering' van Simons conceptie van de beperkte rationaliteit. Strategisch gedrag wordt niet alleen á la Simon cognitief-psychologisch beperkt, maar wordt tevens in belangrijke mate bemiddeld en gekanaliseerd door sociaal-culturele factoren. Voorkeuren en rationeel gedrag kunnen niet in afzondering worden vastgesteld, maar ontlenen hun bestaansrecht aan een sociale context.

De Italiaanse socioloog Allesandro Pizzorno be-

toegt dat individuele voorkeuren producten zijn van impliciet en expliciet sociaal vergelijken (Pizzorno 1985). Doelgericht handelen houdt voor Pizzorno het verdedigen en bevorderen van status-posities in een systeem van sociale betrekkingen in, en niet het bevredigen van hiërarchisch geordende stabiele voorkeuren. Voor de maatschappelijke erkenning van hun voorkeuren hebben individuen 'identificeerbare collectiviteiten' nodig (Pizzorno 1978). Deze anderen, in de hoedanigheid van vrienden, buren en vijanden, dragen de criteria aan voor de definitie van individuele voorkeuren. Zij bevorderen de vorming van een sociaal 'wij', een collectieve identiteit, die moet worden geconstitueerd voordat voorkeuren gedefinieerd kunnen worden als sociale belangen (Pizzorno 1981). Na de definitie van sociale belangen volgt de constructie van politieke strategieën om deze belangen tot gelding te brengen in het publieke domein van regeren en geregeerd worden. Het politieke proces behelst hiermee de discursieve articulatie van collectieve identiteiten binnen de politieke gemeenschap en niet de aggregatie van afzonderlijke individuele voorkeuren, noch de bevrediging van de behoeften van egoïstische politici in een veelvormig ruilproces met even baatzuchtige kiezers, bureaucraten en belangenvertegenwoordigers. De rol van politici, breed opgevat, bestaat uit het vertalen van als sociale belangen gedefinieerde voorkeuren in concrete beleidskeuzen en bestuurlijke capaciteiten, door te appelleren aan sociale bronnen van collectieve identificatie, zoals klasse en religie, binnen een meer algemene conceptie van het maatschappelijke belang van de politieke gemeenschap.

Tweeledigheid van instituties— Instituties staan niet in een politiek vacuüm. Zij zijn tegelijk producten en objecten van politieke strijd, die zij min of meer duurzaam reguleren. Politieke conflicten kunnen onmogelijk worden begrepen zonder inzicht in de manier waarop instituties machtsverhoudingen en belangentegenstellingen structureren door procedureel bepaalde sociale belangen te bevoordelen boven andere. Het institutionele effect heeft derhalve belangrijke distributieve consequenties. Handelingsbekwame actoren streven niet alleen doeleinden na binnen de restrictieve beperkingen gesteld door bestaande institutionele arrangementen, maar

zij ontwikkelen ook inhoudelijke strategieën om de institutionele context in hun voordeel bij te stellen. Institutionele arrangementen structureren politieke besluitvorming, maar besluitvorming kan tevens aanleiding geven tot institutionele verandering. Bij processen van institutionele verandering spelen ideeën, normen en waarden een belangrijke bemiddelende en mobiliserende rol. Dit element wordt in de 'economie van de politiek' volledig veronachtzaamd. Door zelfstandig causaal gewicht toe te kennen aan ideële factoren, hanteert de 'politiek van de economie' een sterk afwijkende opvatting van instituties dan wordt gebezigd binnen de 'economie van de politiek'. Terwijl in de 'economie van de politiek' instituties als keuze-beperkende (*constraining*) controle-structuren worden opgevat, worden instituties in de 'politiek van de economie' gepositioneerd als faciliterende (*enabling*) en richtinggevende (*content-filled*) structuren (March en Olsen 1989, Powell en DiMaggio 1991). Voor de ontwikkeling van het westerse kapitalisme heeft met name Max Weber gewezen op de belangrijke culturele richtinggevendheid van het calvinisme. Weber benadrukte dat het calvinisme niet alleen potentieel antagonistische sociale relaties wist te pacificeren, een argument dat prima past in de transactiekosten-minimaliserende geschiedopvatting van North, maar dat de leer van Calvijn het moderne kapitalisme hiernaast heeft voorzien van cultureel-inhoudelijke beginselen als wederzijds vertrouwen, nakomen van afspraken en een positieve waardering van arbeid en sparen, die de uitbreiding van de private sfeer van economische ruiltransacties in het Westen tevens normatief heeft bevorderd (Weber 1968).

Pad-afhankelijkheid — De 'economie van de politiek' en de 'politiek van de economie' hebben beide een belangrijke impuls gegeven aan de herwaardering van de geschiedenis in de politieke economie. Charles Maier staat te boek als de historicus van de benadering van de 'politiek van de economie' (Maier 1975, 1987). Uitgaande van de theoretische mogelijkheid een causaal verband te leggen tussen historische keuzen en hedendaagse condities, meent Maier dat ook historische bijdragen binnen de 'politiek van de economie' impliciet vertrouwen op een empirische erkenning van 'klaarblijkelijke voorkeuren'. Net als de 'economie van de politiek' staat de

'politiek van de economie' op het standpunt dat uitkomsten in zekere zin overeenkomen met intenties (Maier 1987, 6-8). Maar anders dan de 'economie van de politiek', waarin voorkeuren als gegeven worden opgevat, is de 'politiek van de economie' juist geïnteresseerd in het historisch-contingente proces van voorkeursvorming. Gebleken voorkeuren kunnen zelf niet voldoen als verklaring. Maier stelt voor het concept van de 'klaarlijkkelijke voorkeuren' als werkhypothese te hanteren bij de intellectuele arbeid van *preference-tracing* in de 'politiek van de economie'.

Door als werkhypothese te veronderstellen dat individuele politieke economieën als 'corporate actors' in zekere zin historisch 'gekozen' hebben voor bepaalde hedendaagse uitkomsten, zoals een extreem lage arbeidsparticipatie, probeert de 'politiek van de economie' retrospectief het institutionele effect van historische factoren te achterhalen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van geobserveerde bedoelde en onbedoelde uitkomsten van beleid. Het micro/macro-probleem wordt derhalve in de 'politiek van de economie' historisch of 'diachronisch' opgelost, en niet 'synchronisch' zoals in de bewust reductionistische 'economie van de politiek'. Dit houdt overigens niet een impliciete verwerping van het 'methodologisch individualisme' in, maar eerder een relativering van de veronderstelling van instrumentele rationaliteit en historische efficiëntie. Er bestaat geen theoretische reden om te veronderstellen dat de sociale logica van de geschiedenis efficiënt verloopt, dat politieke instituties tot een universeel institutioneel optimum kunnen convergeren. Actoren welke betrokken zijn geweest bij institutioneel ontwerp, zijn zelden dezelfde als de actoren die later participeren in historisch gevormde structuren. Tevens maken historische actoren vergissingen in het licht van de hedendaagse werkelijkheid. Een historische keuze voor een bipartiete uitvoering in de sociale zekerheid kan gedurende een bepaalde periode een effectieve oplossing zijn voor adequate implementatie, maar op een later tijdstip de deur institutioneel openzetten voor oneigenlijk gebruik (WRR 1994).

In de analyse van historische processen richt de 'politiek van de economie' zich op het zogenaamde 'pad-afhankelijkheid'-effect van institutionele structuratie. Pad-afhankelijkheid wil zeggen dat eer-

der gemaakte keuzen ten aanzien van de vorm en inhoud van instituties zekere grenzen stellen aan toekomstige handelingsmogelijkheden. Historisch overgeleverde institutionele arrangementen, die niet bij elke sociale handeling opnieuw gecreëerd moeten worden, sluiten enerzijds een grote verscheidenheid aan initiatief uit als historisch onmogelijk, maar constitueren anderzijds ook de politieke capaciteiten en culturele identiteiten van actoren. Er is met andere woorden sprake van een dialectisch samenspel tussen institutionele hardnekkigheid en strategisch keuzegedrag. De notie van 'pad-afhankelijkheid' biedt ook ruimte aan de structurerende werking van toevalligheden in de historische selectie van institutionele arrangementen. Doordat in Nederland de schoolstrijd historisch voorafging aan de opkomst van de industrie, heeft het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen zich op 'pad-afhankelijke' wijze volgens verzuilde scheidslijnen ontwikkeld (Hemerijck 1993).

In onderzoek naar het 'pad-afhankelijke' institutionele effect van historische factoren in de 'politiek van de economie' wordt expliciet aandacht besteed aan zogeheten 'formatieve momenten' (*formative moments*) en 'kritische breukvlakken' (*critical junctures*) (Krasner 1984, 1988). Van het 'formatieve moment' van *institution building* gaat een enorm structurerende werking uit in de richting van toekomstige ontwikkelingen. Institutionele verandering vindt vervolgens in de regel plaats op zogeheten 'critical junctures' vanwege exogene schokken of veelvuldig beleidsfalen binnen de 'standard operating procedures' van het bestaande institutionele kader. De ervaring leert dat beleidmakers in de context van hecht verankerde institutionele structuren een relatief lange leerperiode nodig hebben om vastgelopen institutionele arrangementen op non-incrementele wijze aan te passen aan gewijzigde omstandigheden. Net als bij het 'formatieve moment' van institutionele innovatie ligt er een belangrijke dimensie van politieke strijd ten grondslag aan processen van institutionele verandering.

4. Het primaat van de politiek in vergelijkend perspectief

De 'politiek van de economie' gaat uit van het primaat van de politiek in het economische leven en be-

strijdt het neoliberale beeld van de private sfeer van het bedrijfsleven als het natuurlijke, soevereine en zelfregulerende domein van ruilende individuen. Economische ruilhandelingen zijn altijd ingebed in politieke structuren, sociale praktijken, culturele tradities, gedeelde verwachtingen en waardenstelsels, welke zelf niet door marktontwikkeling worden voortgebracht. Het inzicht van de zogenaamde *embeddedness* van economisch handelen is afkomstig van de Hongaars-Amerikaanse antropoloog Karl Polanyi. Net als North betoogt Polanyi dat effectieve marktallocatie in hoofdzaak afhankelijk is van de politieke bescherming van eigendomsrechten, maar in tegenstelling tot North stelt Polanyi in *The great transformation* dat niet economische ontwikkelingen, maar zelfstandig politiek initiatief aan de basis ligt van 'the institutional separation of society into an economic and political sphere' in de evolutie van de moderne marktsamenleving (Polanyi 1944). De uitbreiding van de markt van de lokale sfeer naar het nationale domein is bewust bevorderd door de mercantilistische politiek, gericht tegen het dominante particularisme van de stedelijke handelscentra in de zestiende en zeventiende eeuw. En ook de nationale arbeidsmarkt in het negentiende-eeuwse Engeland, met de introductie van de *Poor law* en de ontwikkeling van een streng regime van werkhuizen, is een produkt van zelfstandig politiek ingrijpen en niet een politieke reactie op het autonome proces van industrialisering (Polanyi 1957, 77-85).

In navolging van Polanyi wordt de natie-staat binnen het perspectief van de 'politiek van de economie' opgevat als de meest uitgeharde institutionele verbinding tussen individu, maatschappij, economie, cultuur, recht en de politieke gemeenschap. Het is de kenmerkende vergelijkende methode die een zinvolle causale duiding van het institutionele effect van de relatief duurzame nationale politieke structuren in het economisch leven mogelijk maakt. Studies in de 'politiek van de economie' richten zich primair op de vergelijkende analyse van de *politieke infrastructuur van het economisch leven*. Dit is de institutionele verbinding tussen het publieke domein van regeren en geregeerd worden en de private sfeer van het economisch ruilverkeer. Deze institutionele infrastructuur van de economie constitueert de strategische context waarbinnen de overheid en het bedrijfsleven opereren.

De herontdekking dat nationale politieke instituties verregaande consequenties hebben voor nationale welvaart en individueel welzijn, heeft in de jaren tachtig geleid tot schoolvorming in de 'politiek van de economie' rondom toonaangevende auteurs als Peter Hall, Charles Maier, Charles Sabel, Fritz Scharpf, John Zysman, Wolfgang Streeck, Gøsta Esping-Andersen en Peter Katzenstein, met het Harvard Center for European Studies in Cambridge, Massachusetts, als het intellectuele ontmoetingspunt. Dit heeft geresulteerd in een indrukwekkende reeks van vergelijkende studies naar overheidsinterventie (Hall 1986), financiële systemen (Zysman 1983), de arbeidsmarkt (Weir 1992), de verzorgingsstaat (Esping-Anderson 1985, 1990), gezondheidszorg (Immergut 1993), belastingstelsels (Steinmo 1993), beleidsconcurrentie (Hart 1992) en technologie (Piore en Sabel 1984). Studies binnen de 'politiek van de economie' nemen nooit de complete politieke infrastructuur van de economie tot studieobject. Het zijn eigenlijk altijd partiële analyses. Auteurs concentreren op bepaalde facetten van nationale politieke economieën. Binnen de politieke sfeer gaat de aandacht veelal naar het partiële effect van onder andere staatstradities, bestuurlijke organisatie van overheid en de inrichting van het politieke bestel en het kiesstelsel. Binnen de sfeer van bedrijfsleven richt men zich op de organisatie van werkgevers en werknemers en de organisatie van de financiële sector. Deze studies trachten antwoorden te geven op empirische vragen aangaande de historische herkomst van de politiek-economische instituties, hoe ze zich handhaven en onder welke omstandigheden ze veranderen, en met wat voor sociale, politieke en vooral economische consequenties.

Wegbereiders en moderne klassiekers – Alexander Gerschenkorn en Andrew Shonfield zijn twee belangrijke naoorlogse wegbereiders van de 'politiek van de economie'. Gerschenkorn beargumenteerde in *Economic backwardness in historical perspective* uit 1962 dat de economische ontwikkelingspaden in belangrijke mate worden gevormd door het padafhankelijke effect van industrialisering. Hij lanceerde de hypothese: hoe later een land industrialiseert, des te assertiever en belangrijker de rol van de staat is in het industrialiseringsproces (Gerschenkorn 1962). Gerschenkorn constateerde dat de industriële revo-

lutie in Engeland in de achttiende eeuw vooral een gefragmenteerde private aangelegenheid was, terwijl het Duitse industrialiseringsproces gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw werd voortgedreven door een snelle, sterk door de staat geleide mobilisatie van industrieel kapitaal ter ondersteuning voor de strategisch belangrijke metaalindustrie. Ook Andrew Shonfield benadrukte het volgtijdelijke aspect van industrialisering in zijn studie over nationale planningstijlen *Modern capitalism* uit 1965. Andrew Shonfield accentueerde als eerste het belang van 'the management of the institutional apparatus which guides Western economic life', waarbij hij expliciet aandacht besteedde aan het partiële institutionele effect van staatstradities (Shonfield 1965, 63). De studie van Shonfield wordt gekenmerkt door een gematigd optimisme over de mogelijkheid van een zekere, zij het langzame, beleidsconvergentie op het gebied van economische planning, waarbij de Franse door de staat gedomineerde en de Nederlandse en Duitse mede door de sociale partners gedragen systemen van indicatieve economische planning een voorbeeldfunctie vervullen.

Twee hedendaagse klassiekers zijn John Zysmans *Governments, markets, and growth* uit 1983 en Peter Halls *Governing the economy* uit 1986. De studie van John Zysman naar economische aanpassingsstrategieën in Japan, Frankrijk, West-Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten situeert het partiële institutionele effect bij 'the structure of national financial systems' (Zysman 1983). Zysman onderscheidt drie verschillende financiële systemen met dienovereenkomstige ideaaltypische patronen van economische aanpassing. Deze zijn door de staat geleide, door kapitaalmarkten gedragen en door bancaire instellingen ondersteunde financiële sectoren. Binnen het Franse en Japanse *state-led* financiële systeem verschaft de overheid selectieve kredieten aan zogenaamde *national champions*. Hier speelt de staat een prominente rol bij industriële aanpassing. In de Amerikaanse *company-led* financiële sector worden kredieten toebedeeld via efficiënte aandelen- en obligatiemarkten, die overheidsbemoeienis juist blokkeren. Het Duitse patroon wordt gekenmerkt door tripartiete herstructurering, binnen een financieel systeem met een dominante nationale bancaire sector. De financiële

sector van het Verenigd Koninkrijk wordt door Zysman beschreven als een systeem dat eigenlijk geen consistente keuze heeft weten te maken. Het Britse stelsel tendeeert naar *company-led* aanpassingen, maar wordt bij politiek machtswisselingen onderbroken door gevaarlijke *state-led* verstoringen, hetgeen de relatieve achteruitgang van de Britse economie gedurende de *belle époque* verklaart. Ook Peter Hall is primair geïnteresseerd in het relatieve verval van de eens zo sterke Britse economie na de Tweede Wereldoorlog. Hij weerlegt in *Governing the economy* Shonfields voorzichtige optimisme over de mogelijkheid van een convergentie van planningstijlen. Middels een vergelijking met Frankrijk laat Hall zien hoe moeilijk het voor de Britse economie is om het juk van haar vroege, gefragmenteerde, liberale industrialisering van zich af te werpen en plaats te maken voor een assertieve modernisering van de economie, zoals die na de oorlog is ondernomen in Frankrijk onder het regime van een technocratisch dirigisme (Hall 1986).

Speciale vermelding verdient de prachtige door Peter Hall in 1989 geredigeerde bundel *The political power of economic ideas* over de professionele receptie en beleidsmatige adoptie van de economische ideeën van John Maynard Keynes in verschillende westerse landen (Hall 1989). Het ontbreken van keynesiaanse vraagstimulering in de Verenigde Staten wordt hier gerelateerd aan de algemene Amerikaanse angst voor de uitbreiding van de uitvoerende macht in Washington. In het Verenigd Koninkrijk ging keynesiaanpak pas een rol van betekenis spelen nadat een radicaal nationaliseringsbeleid van de eerste naoorlogse Labour-regering was mislukt. In Duitsland duurde het tot diep in de jaren zestig voordat de effectieve vraag werd gestimuleerd. De historische ervaring van hyperinflatie in de Weimarperiode heeft er in belangrijke mate bijgedragen tot de ontwikkeling van het geroemde 'sociale-markt'-model na de oorlog, dat aan prijsstabiliteit een hoge beleidsprioriteit toekent dan aan volledige werkgelegenheid. Zweden voerde als eerste natie reeds in de jaren dertig een anti-cyclische stimuleringspolitiek. De kracht van het Stockholm-keynesiaanpak zit hem in de historische hegemonie van de sociaal-democratie in de politieke arena en de arbeidsverhoudingen, de coherente bureaucratie en een centrale bank die volledig ondergeschikt is aan politieke

besluitvorming. Alhoewel Hall waarschuwt dat de intensivering van overheidsinterventie na 1945 niet als het directe gevolg mag worden gezien van de economische inzichten van Keynes, benadrukt hij in zijn conclusie:

'Keynesian ideas were a potent weapon in the hands of those who sought to justify a new role for the state against the arguments of the old *laissez-faire*' (Hall 1989, 366).

Politiek-sociale infrastructuur van de arbeidsmarkt – Met de terugkeer van de hoge werkloosheid in Europa na 1979 ging de voornaamste aandacht van empirisch onderzoek in de 'politiek van de economie' uit naar het causale effect van politieke en sociale instituties op het functioneren van de arbeidsmarkt. De Westeuropese arbeidsmarkt, die sterk gestructureerd wordt door natie-specifieke arrangementen van collectief onderhandelen, algemeen verbindend verklaren, sociale zekerheid en minimumloonwetgeving, constitueert een markt waarop lonen in belangrijke mate politieke prijzen vertegenwoordigen. In het corporatisme-debat staat het institutionele effect van de politisering van de arbeidsmarkt centraal (Berger 1981, Lehmbuch en Schmitter 1982, Goldthorpe 1984, Crouch 1985, 1993). Een aantal onderzoekers constateerde dat landen met sterk centralistische arbeidsverhoudingen publiek verantwoorde strategieën van collectieve actie bleken te stimuleren, welke aansloten bij de maatschappelijke doelstellingen van werkgelegenheid en prijsstabiliteit (Bruno en Sachs 1985, Calmfors en Driffill 1988). In een alternatieve bijdrage aan het debat schetst Peter Katzenstein dat corporatistisch beleid in verband moet worden gebracht met de relatieve openheid van de nationale economieën. In zijn belangwekkende *Small states and world markets* uit 1985 stelt Katzenstein dat het vooral kleine landen als Oostenrijk, Zweden, Nederland en België zijn geweest, die doeltreffende corporatistische beleidsstrategieën van flexibele aanpassing hebben ontwikkeld op basis van institutionele samenwerking tussen de overheid en de sociale partners. In de jaren tachtig verloor het corporatisme haar intellectuele en empirisch glans, toen een aantal corporatistische economieën te kampen kreeg met grote werkloosheid, fiscale en monetaire problemen. Tegenwoor-

dig wordt beweerd dat corporatistisch beleid een belangrijke positieve rol heeft gespeeld gedurende de periode van stagflatie tussen 1974 en 1982, maar dat corporatistische arrangementen sindsdien een remmend effect hebben gehad op verdere herstructurering (Baglioni en Crouch 1990, Dell'Arling 1990, Brunetta en Dell'Arling 1990).

Waarschijnlijk de meest briljante studie van de transformatie van economisch beleid in de jaren zeventig en tachtig is afkomstig van de Duitse bestuurskundige Fritz Scharpf. In *Crisis and choice in European social democracy* analyseert Scharpf het sociaal-economisch beleid van de Bondsrepubliek, Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk en Zweden in de periode tussen 1973 en 1985 (Scharpf 1991). Op het moment van de eerste oliecrisis waren in alle vier de landen sociaal-democratische regeringen aan de macht. Scharpf laat op zeer intelligente wijze zien dat een zelfde beleidsdoelstelling van volledige werkgelegenheid en een gelijksoortige keynesiaansociaal-democratische interpretatie van de crisis bepaald weinig zegt over het gevoerde beleid. De vier sociaal-democratische beleidsstrategieën liepen drastisch uiteen. Door de inflatoire consequenties van de oliecrisis konden sociaal-democratische regeringen eigenlijk alleen vasthouden aan volledige werkgelegenheid als zij in staat waren de loon-prijs-spiraal beleidsmatig te temperen. Alleen als op centraal niveau loonmatiging kon worden bewerkstelligd in een corporatistische ruil met de vakbeweging kon werkgelegenheid worden gespaard. De 'sociale contract'-strategie van de regering-Callaghan faalde omdat het gefragmenteerde Britse stelsel van arbeidsverhoudingen een institutionele infrastructuur voor corporatistisch beleid ontbeerde. De fatale 'winter of discontent' bracht Labour ten val en Margaret Thatcher in 1979 naar Downing Street. Corporatistisch beleid resulteerde alleen in Zweden en Oostenrijk in consistente loonmatiging met behoud van werkgelegenheid. Met de algemene overgang naar monetaristisch beleid in West-Europa gedurende de eerste helft van de jaren tachtig was loonmatiging niet langer afhankelijk van corporatistisch beleid. Matiging kon worden bewerkstelligd door de tucht van de markt. Het Duitse monetarisme resulteerde in een enorme groei in de werkloosheid. Geconfronteerd met kapitaalvlucht naar Duitsland koppelde de Oostenrijkse regering vervolgens de

Schilling aan de stabiele Deutschmark. Alleen Zweden hield vast aan een keynesiaans beleid en voerde een aantal devaluaties van de Krone door om de werkgelegenheid op peil te houden.

Het knappe van Scharpfs studie van sociaal-economisch beleid in het recente verleden ligt in de combinatie van een analyse van een drietal factoren: de politieke factor van sociaal-democratische regeringsmacht en de twee institutionele variabelen van corporatistisch beleid en de politieke status van de centrale bank in de economie. In een normatief georiënteerde epiloog betoogt Scharpf dat onder vrij internationaal kapitaalverkeer en verdere Europese integratie, en onder de deflatoire monetaire criteria, de Europese sociaal-democratie in de jaren negentig afstand zal moeten doen van haar distributief-egalitaire idealen om plaats te maken voor 'productivity coalitions' voor de ontwikkeling van een activerend arbeidsmarkt- en industriebeleid aan de aanbodzijde van de economie. Verder is Scharpf somber over het Zweedse model. Wanneer de Zweden zich meer gaan richten op de Europese Unie, brengt dat onvermijdelijk een stringenter monetair beleid met zich mee en derhalve grotere politieke tolerantie voor werkloosheid. Het is interessant om op te merken dat de voorlaatste sociaal-democratische regering in Zweden reeds in 1991 een begin heeft gemaakt met het kopiëren van de constitutie van de politiek onafhankelijke Bundesbank als voorzet voor een Zweeds lidmaatschap van de Unie.

Overschatting van nationale soevereiniteit – Met de opkomst van de 'politiek van de economie' hebben Maier, Zysman, Hall, Katzenstein, Scharpf en andere auteurs een belangrijke zelfstandige bijdrage geleverd aan de renaissance van de politieke economie in de jaren tachtig. Toch is er ook plaats voor kritiek. De 'politiek van de economie' kent twee tekortkomingen. Dit zijn de enge gerichtheid op de natiestaat, die zich uit in een beperkte aandacht voor politieke en economische instituties op internationaal en subnationaal niveau, en een niet onbelangrijk element van institutionele zelfgenoegzaamheid ten opzichte van de traditionele economiebeoefening. Om met dit laatste te beginnen, het is geenszins ongebruikelijk dat studies in de 'politiek van de economie' normatief doorslaan in hun stelling dat succes en falen van economisch beleid zich het best laten

verklaren door politiek-institutionele variabelen en niet of nauwelijks door de traditionele economische factor-prijzen van land, arbeid en kapitaal. Zo beargumenteert Peter Katzenstein dat wanneer kleine open economieën corporatistische beleidsstructuren hebben opgezet, ze vervolgens institutioneel goed zijn bewapend tegen veranderingen in de wereld-economie. Ook de recente studie van Robert Putnam over regionale hervormingen in Italië hangt het economische succes van het welvarende Noorden en het achterblijven van het Zuiden geheel en al op aan politiek-institutionele en culturele factoren zonder serieus acht te slaan op de puur economische uitgangspositie van het *Mezzogiorno* aan de vooravond van de regionalisering van de Italiaanse politiek in 1970 (Putnam 1993).

De meest in het oog springende tekortkoming wordt gevormd door de afwezigheid van een internationale dimensie in de 'politiek van de economie' (Gourevitch 1986). Recente veranderingen binnen de internationale politieke economie leggen duidelijk beperkingen op aan nationaal economisch beleid. Hierbij moet worden gewezen op de groeiende instabiliteit van financiële markten, voortgaande de-industrialisering in West-Europa en Noord-Amerika en de opkomst van industriële concurrentie uit de lage-lonenlanden van Oost-Europa, Mexico en Zuid-oost-Azië. Door het empirisch primaat te dicht bij de instituties van de natie-staat te leggen, worden tevens de mogelijkheden tot coördinatie, samenwerking en integratie over de landsgrenzen heen sterk onderschat. De Europese Unie en internationale afspraken binnen de GATT en het IMF hebben bijgedragen aan de vorming van regulerende instituties boven de structuren van de natie-staat. Een overdracht van regulerende bevoegdheden naar internationale instituties houdt, hoe beperkt ook, een afname van soevereiniteit van de nationale instituties voor economisch beleid in.

Een gelijksoortige verwaarlozing treft het subnationale niveau van de sectorale en regionale politieke economie. In de jaren tachtig van economische herstructurering is steeds duidelijker naar voren gekomen dat gediversifieerde kwaliteitsproductie een prominente sleutel tot economisch succes is geworden. Op de internationale markt voor kennis-intensieve industriële producten met een hoge toegevoegde waarde vindt concurrentie niet langer plaats

op basis van corporatistische loonmatiging en bezuinigingen, maar op basis van geavanceerde technologieën, cruciale infrastructurele voorzieningen, platte organisatiestructuren, flexibele arbeidsverhoudingen en kwalitatief goede onderwijsvoorzieningen (Porter 1990). Slechts een handjevol auteurs als Wolfgang Streeck, Charles Sabel en Michael Piore houdt zich bezig met de 'politiek van de economie' van technologische veranderingen en de ontwikkeling van publiek-private arrangementen op het subnationale niveau van *industrial districts* (Piore en Sabel 1986, Streeck 1992).

5. Perspectieven voor integratie

In deze bijdrage is het perspectief van 'politiek van de economie' theoretisch gespiegeld aan de benadering van de 'economie van de politiek'. De hier gezegde paradigmatische vergelijking is bovenal bedoeld om de uitgangspunten, methode en toepassingen van de 'politiek van economie' te expliciteren. In deze slotparagraaf wordt kort ingegaan op aanknopingspunten voor een zekere integratie van beide perspectieven in empirisch onderzoek.

De 'politiek van de economie' heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de realistische en ontnuchterende erkenning van de hardnekkigheid van de bestaande institutioneel gevormde ervaringswerkelijkheid. De belangrijkste les van de 'politiek van de economie' is dat geduld in analyse van beleid en maatschappij een mooie eigenschap is. De vergelijkende studies uit de traditie van de 'politiek van de economie' hebben op overtuigende wijze laten zien dat natie-specifieke instituties economische aanpassingsstrategieën een geheel eigen karakter geven. Vooral de uiteenlopende nationale reactiepatronen gedurende de recessiegevoelige jaren zeventig kunnen niet worden begrepen zonder de historisch vormgegeven institutionele infrastructuur van de economie in ogenschouw te nemen. Onderzoek in de 'politiek van de economie' heeft zich voornamelijk gericht op de studie van de 'pad-afhankelijke', volgtijdelijke en historisch-contingente causale herkomst van concrete instituties en de analyse van de 'formative moments' en 'critical junctures' van institutionele verandering. Institutionele verandering verloopt episodisch omdat hecht verankerde structuren zich veelal verzetten tegen verandering en om-

dat er altijd sprake is van belangrijke veranderingen in de beleidsmatige aanpassing van institutionele arrangementen aan gewijzigde omstandigheden. Beschrijven en verklaren spelen een centrale rol in de 'politiek van de economie'. Voorspellen is niet het métier van de 'politiek van de economie'.

De empirisch-historische inzichten uit de 'politiek van de economie' dragen natuurlijk wel bij tot een beter begrip van institutionele parameters van afgebakende handelingsdomeinen als de markt, het parlement en de overlegeconomie. Het is mogelijk om van deze 'inductief' vastgestelde institutionele parameters 'deductief' de strategische handelingsperspectieven van actoren af te lezen in termen van rationele keuzen onder institutionele beperkingen. Bij een dergelijke theoretische exercitie van de 'institutionele ontvankelijkheid' van doelgericht handelen, stellen de analytische categorieën van de 'economie van de politiek' ons in staat reële vraagstukken van besluitvorming en collectieve actie op logisch-elegante wijze te analyseren. Afhankelijk van de vigerende institutionele spelregels zijn er verschillende besluitvormingstrategieën beschikbaar. Vooral in besluitvormingssituaties waarbij de rigide instituties coördinatiepatronen sterk dwingend constitueren, zoals bij jaarlijks terugkerende collectieve onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden, leveren de restrictieve veronderstellingen van de 'economie van de politiek' waardevolle voorspellende inzichten op. Echter, benadrukt moet worden dat deze prospectieve inzichten altijd voorlopige voorspellingen opleveren, gegeven de vigerende institutionele context. De 'economie van de politiek' levert geen theoretisch en empirisch inzicht in verandering op. Net als institutionele herkomst kan institutionele verandering alleen verklaard worden binnen de 'politiek van de economie'.

Mogelijke samenwerking tussen onderzoekers uit beide kampen bij empirisch onderzoek kan het best gerealiseerd worden middels een arbeidsdeling, waarbij enerzijds de historische herkomst van het institutionele kader moet worden geduid aan de hand van inzichten uit de 'politiek van de economie', en anderzijds de beperkingen en mogelijkheden moeten worden geoperationaliseerd die concrete instituties verschaffen aan hedendaagse actoren in termen van de 'economie van de politiek' (Scharpf 1992). Dit impliceert ontegenzeggelijk een deels losla-

ten van een al te strikt sociaal-culturele definitie van actoren met sterk institutioneel gestructureerde collectieve identiteiten (Granovetter 1985, Douglas 1986). Hedendaagse actoren formuleren hun doeleinden, ideeën en wensen goeddeels autonoom ten opzichte van institutionele arrangementen. De historische actoren die betrokken zijn geweest bij *institution-building* in het verleden, zijn niet degenen die later een vooraanstaande rol spelen op de 'critical junctures' van institutionele verandering. De hier voorgestane onderzoekstrategie vertrekt, geheel in overeenstemming met de 'politiek van de economie', vanuit het primaat van de empirie, dat wil zeggen vanuit een probleemdefinitie uit de bestaande, institutioneel vormgegeven, ervaringswerkelijkheid.

Noten

1. Met dank aan Wieger Bakker, Joost Burger, Jan-Kees Helderma, Marinus Verhagen en Dik Wolfson voor hun kritische kantekeningen en stimulerende suggesties.
2. Typerend voor de jaren tachtig is de opkomst van het zogenoemde 'analytische marxisme' dat zich methodologisch laat inspireren door haar historische intellectuele vijand, de neoklassieke theorie (Elster 1985, Cohen 1988).
3. Voor verdere uitweiding over de 'economie van de politiek' wordt verwezen naar de bijdrage van Jos de Beus over rationale-keuze institutionalisme.

Literatuur

- Alt, J.E., en K.A. Shepsle (red.), 1990, *Perspectives on positive political economy*, Cambridge.
- Baglioni, G., en C.J. Crouch (red.), 1990, *European industrial relations: The challenge of flexibility*, Londen.
- Becker, G., 1976, *The economic approach to human behavior*, Chicago.
- Bendix, R., 1984, *Force fate and freedom: On historical sociology*, Berkeley.
- Berger, S., 1981, *Organizing interests in Western Europe*, Pluralism, corporatism, and the transformation of politics, Cambridge.
- Brunetta, R., en C. Dell'Aringa, 1990, 'Introduction'. In: R. Brunetta en C. Dell'Aringa (red.), *Labour relations and economic performance*, Londen.
- Bruno, M., en J. Sachs, 1985, *The economics of worldwide stagflation*, Cambridge, Mass.
- Buchanan, J.M., 1984, 'Politics without romance: A sketch of positive public choice theory and its normative implications', in: Buchanan, J.M., en R.D. Tollison (red.), *Theory of public choice*, Vol II, Ann Arbor.
- Calmfors, L., en L. Driffill, 1988, 'Bargaining structure, corporatism and macroeconomic performance'. *Economic*

- Policy*, 15-61.
- Coase, R.H., 1937, 'The Nature of the Firm', in: *Economica*, 3: 1-44.
- Caporaso, J.A., en Levine D.P., 1992, *Theories of political economy*, Cambridge University Press.
- Cohen, G.A., 1988, *History, labour, and freedom*, Oxford.
- Coleman, 1990, *Foundations of social theory*, Cambridge, Mass.
- Crouch, C., 1993, *European industrial relations and state traditions*, Oxford.
- Crouch, C., 1985, 'Conditions for trade union wage restraint', in: L.N. Lindberg en C.S. Maier (red.), *The politics of inflation and economic stagnation*, Washington.
- Dell'Aringa, C., 1990, 'Industrial relations and the role of the state in EEC countries'. In: *Commission des Communautés*, DG V, Brussel.
- Douglas, M., 1986, *How institutions think*, Syracuse.
- Downs, A., 1957, *An economic theory of democracy*, New York.
- Dunleavy, P., 1991, *Democracy bureaucracy & public choice*, Londen.
- Elster, J., 1985, *Making sense of Marx*, Cambridge.
- Elster, J., 1992, *Local justice*, New York.
- Esping-Andersen, G., 1985, *Politics against markets*, the social democratic road to power, Princeton.
- Esping-Andersen, G., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton.
- Evans, P., en J.D. Stephens, 1988, 'Studying development since the 1960s: The emergence of a new comparative economy', in *Theory and Society*, 17, pp. 713-745.
- Gerschenkorn, A., 1962, *Economic backwardness in historical perspective*, Cambridge, Mass.
- Goldthorpe, J.H., 1987, 'Problems of political economy after the postwar period'. In: Maier, C.S., *Changing boundaries of the political*, Essays on the evolving balance between the state and society, public and private in Europe, Cambridge, pp. 363-408.
- Goldthorpe, J.H., 1984, 'The end of convergence: Corporatist and dualist tendencies in modern western societies'. In: Goldthorpe, J.H., *Order and conflict in contemporary capitalism*, Oxford, p. 315-343.
- Gourevitch, P., 1986, *Politics in hard times*; comparative responses to international economic crisis, Ithaca.
- Granovetter, M., 1992, 'Economic action and social structure: The problem of embeddedness'. In: Granovetter, M., Swedberg, R. (eds), *The Sociology of Economic Life*, Boulder, pp. 53-84.
- Hall, P., 1986, *Governing the economy: The politics of state intervention in Britain and France*, Oxford.
- Hall, Peter A., 1989, *The political power of economic ideas: Keynesianism across nations*, Princeton.
- Hart, J.A., 1993, *Rival capitalists: International competitiveness in the United States, Japan, and Western Europe*, Ithaca NY.
- Hemerijck, A.C., 1993, *The historical contingencies of Dutch corporatism*, Oxford.
- Hood, C., 1994, *Explaining economic policy reversals*, Buckingham.

- Katzenstein, P.J., (ed), 1978, *Between power and plenty: Foreign economic policies of advanced industrial states*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Katzenstein, Peter J., 1985, *Small states in world markets*, Industrial Policy in Europe, Ithaca.
- Keohane, R.O., 1984, *After hegemony*, cooperation and discord in the world political economy, Princeton.
- Keynes, J.M., *Essays in Persuasion*, 1963.
- Krasner, S.D., 1988, 'Sovereignty: An institutional perspective'. In: *Comparative Political Studies* 21, 66-94.
- Krasner, S.D., 1984, 'Approaches to the state: Alternative conceptions and historical dynamics'. In: *Comparative Politics*, 1, 223-46.
- Lehmbruch, G. en P.C. Schmitter, 1982, *Patterns of corporatist policy-making*, Londen/Beverly Hills.
- Maier, C.S., 1975, *Recasting bourgeois Europe*, Princeton University Press.
- Maier, C.S., 1987, *In search of stability: Explorations in historical political economy*, Cambridge University Press.
- Majone, G., *Evidence, argument and persuasion in de the policy process*, New Haven.
- March, J., en J.P. Olsen, 1989, *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*, New York.
- Niskanen, W.A., 1971, *Bureaucracy and representative government*, Chicago.
- North, D.C., 1981, *Structure and change in economic history*, New York.
- North, D.C., 1990, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge.
- North, D.C., en R.P. Thomas, 1973, *The rise of the western world: A new economic history*, Cambridge.
- Olson, M., 1965, *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*, Cambridge Mass.
- Olson, M., 1982, *The rise and decline of nations: Economic growth, stagflation, and social rigidities*, New Haven.
- Ordeshook, P.C., 1990, 'The Emerging discipline of political economy'. In: J. Alt, K.A. Schepsle (eds), *Perspectives on positive political economy*, Cambridge.
- Ostrom, E., 1986, 'An agenda for the study of institutions'. In: *Public Choice*, 48, pp. 3-25.
- Ostrom, E., 1991, *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*, Cambridge University Press.
- Outhwaite, W., 1975, *Understanding social life: The method called Verstehen*, Londen.
- Piore, M.J., en C.S. Sabel, 1984, *The second industrial divide*, possibilities for prosperity, New York.
- Pizzorno, A., 1978, 'Political exchange and collective identity in industrial conflict'. In Crouch en Pizzorno, *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968*, Londen.
- Pizzorno, A., 1981, 'Interests and parties in pluralism'. In: S. Berger (red.), *Organizing interests in Western Europe: Pluralism, corporatism, and the transformation of politics*, Cambridge, 209-84.
- Pizzorno, A., 1985, *Rationality of democratic choice*, Telos, Spring: 3-46.
- Polanyi, K., 1944, *The great transformation: The political and economic origins of our time*, Boston.
- Porter, M.E., 1990, *The competitive advantage of nations*, Londen.
- Powell, W.W., en P.J. DiMaggio (eds.) 1991, *The new institutionalism in organizational analysis*, Chicago.
- Putnam, R.D., 1993, *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton.
- Riker, W.H., 1990, 'Political science and rational choice'. In: Alt and Shepsle (eds.), *Perspective on Positive Political Economy*.
- Scharpf, F.W., 1991, *Crisis and choice in European social democracy*, Ithaca.
- Scharpf, F.W., 1992, 'Political institutions, decision styles, and policy choices'. In: R.M. Czada en A. Windhoff (red.), Boulder.
- Schmitter, P.C., en G. Lehmbruch (red.), 1982, *Trends towards corporatist intermediation*, Londen/Beverly Hills.
- Shonfield, Andrew, 1965, *Modern capitalism: The changing balance of public and private power*, New York.
- Simon, H., 1957, *Administrative behavior*, New York, Macmillan.
- Simon H., 1986, 'Rationality in psychology and economics', *Journal of Business*, 59, pp. s209-s224.
- Steinmo, S., 1993, *Taxation and democracy: Swedish, British, and American approaches to financing the modern state*, New Haven.
- Steinmo, S., K. Thelen en F. Longstreth (red.), 1992, *Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis*, Cambridge.
- Streeck, W., 1992, *Social institutions and economic performance*, Londen.
- WRR, 1994, *Belang en beleid: Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen*, Rapport 45, Den Haag.
- Weber, M., 1968, *The protestant ethic and the spirit of capitalism*, Londen.
- Weir, M., 1992, *Politics and jobs: The boundaries of employment policy in the United States*, Princeton.
- Williamson, O., 1975, *Markets and hierarchies: Analysis and anti-trust implications*, New Free Press.
- Williamson, O., 1985, *The economic institutions of capitalism*, New York.
- Zysman, J., 1983, *Governments markets and growth, financial systems and the politics of industrial change*. Ithaca.